

Tudásközvetítés a Burgenland-identitást alakító osztrák/német történészcsoporthoz

A burgenlandi identitás történeti megalapozásának a két világháború közötti időszakban volt a legnagyobb tétje, hiszen a régió életképességét vagy legitimitását ekkor részben osztrák, de különösen magyar részről erősen megkérdőjelezték. E periódus vizsgálata tehát különösen jó alkalom arra, hogy láthatóvá tegyük azoknak a történelmi csoportoknak, hálózatoknak a tevékenységét, amelyek hozzájárultak az új Burgenland-tudat kialakulásához. Ausztriában a hálózatnak több, egymással intézményeken és személyeken keresztül összefonódó csomópontja volt. ¹Burgenlandban több intézményt és személyiségeket lehet kiemelni az alapján, hogy hol és kinek a tollából született a legtöbb történelmi témájú publikáció. A kismartoni tartományi múzeum élén **Alfons Barb** állt és ő volt a felelős az ókortörténeti, valamint régészeti tanulmányokért. A térség műemlékeinek leltározását, a burgenlandi műemléktopográfiai munkálatokat a Kismarton és Sopron között ingázó **Csatkai Endre** művészettörténész végezte. A tartományi könyvtárért és levéltárért, általában pedig a burgenlandi kultúrpolitikáért nagyrészt a Sopronból Ausztriába települt **Paul Eitler**, valamint a Bécsben történészként végzett **Heinrich Kunnert** voltak felelősek. Megemlítenéd még **Otto Aull** bécsújhelyi gimnáziumi tanár is, aki nagyszámú történelmi írást közölt és kapcsolatban állt Házi Jenő soproni levéltárossal is. ²Bécsben több intézmény is érdeklődött Burgenland múltja iránt, ám ez az érdeklődés leginkább az 1930-as évek elejétől érzékelhető, amikor a külföldi németiség feltérképezését célzó német Délkelet-Európa-kutatásoknak az osztrák fővárosban is létrejött egy kutatóközössége. 1931-től **Hugo Hassinger** osztrák történész és földrajztudós volt a csoport bécsi vezetője: ez a munkaközösség **Lothar Gross** bécsi levéltároson keresztül a bécsi levéltárban dolgozó történészeket, **Hans Hirsch** intézetigazgatóján keresztül pedig a középkorral és segédtudományokkal foglalkozó Osztrák Történetkutató Intézet munkatársait kapcsolta össze. Burgenlandi részről a már említett Kunnert tartozott a munkacsoporthoz, így a bécsi történészekkel is elsősorban ő levelezett.

Jogos kérdésként merülhet fel, hogy itt beszélhetünk-e egyáltalán hálózatokról: hiszen amikor Kring Miklós egy 1944-es tanulmányában az addig született burgenlandi történettudományos eredményeket összefoglaló Burgenlandatlast értékelte, megjegyezte, hogy az nem valamilyen **tudományos szervezet** produktuma, hanem sokkal inkább tudósok **egyéni kezdeményezésének** eredménye.

Úgy gondolom, hogy ennek eldöntéséhez különösen hasznos a tudástranszfer fogalma: a történettudósok egymással levelezéseken keresztül osztanak meg sajátos, nem mindig nyilvános tudást, az információközlés során pedig akár olyan virtuális csoportok jöhetnek létre, amelyek az állampolitikai szférától különböző jellegű tömböt alkothatnak. A bécsi és burgenlandi történészek többsége egyetértett az anschluss programjával, Burgenland múltját pedig német történelemként írták meg, tehát központ és vidék tudományos csoportjai időnként egymás szövetségesei voltak nemcsak a Burgenland-narratívák megalkotásában, de a 30-as években az osztrák állam legitimációjának megkérdőjelezésében is. Az alábbiakban esettanulmányokon keresztül mutatom be, hogy miként vettek részt a különböző történészi csoportok a régió történelméről szóló tudás közvetítésében, de arra is nagy hangsúlyt fektetek, hogy milyen problémát jelentett a határokon átvélt tudástranszfer, azaz a magyar történetírás szemléletével való találkozás.

A tudomány és politika intézményei a korszakban többször szerveztek felfedező terepbejárásokat Burgenlandba, amelyek során bécsi, grazi vagy németországi személyek látogatták meg a régió nevezetességeit, s a helyi intézményekkel együttműködve tartottak ismeretterjesztő előadásokat. Elsőnek a földrajztudomány ismerte fel az ilyen utakban rejlő lehetőségeket: 1923-ban a Grazi Egyetem Földrajztudományi Intézete burgenlandi felfedezőutat indított, őket pedig a politika szereplői követték. 1928-ban Paul Löbe, a német Reichstag elnöke utazott a régióba, ami az önálló tartománypolitika egyik legkomolyabb sikere volt a korszakban. A Burgenlandon kívüli történetírás képviselői viszonylag késve szerveztek hasonló alkalmakat, de a munkálatukat mindenképp siettethette, hogy a Magyar Történelmi Társulat 1932-ben demonstratívan Sopronban tartotta meg vándorgyűlését, amely eseményen a magyar nemzeti álláspontot képviselő germanista, Schwarz Elemér is előadott a nyugat-magyarországi helységnevekről. 1933 szeptemberében Bécsből, Innsbruckból és Grazból számos történész, nyelvész, földrajztudós és néprajzos tett több napos, tudományos előadásokkal és kulturális programokkal tarkított látogatást Burgenlandban. Az utazásról és az előadások tartalmáról részletes jegyzőkönyv készült, amely a résztvevő történészek közül több személynek is megtalálható a hagyatékában. Az utazás szervezési keretét a német Südostforschung bécsi egysége adta, a cél pedig a nép „felvilágosítása”, nevelése volt. A résztvevők listáján találjuk Hugo Hassingeren kívül Otto Brunner történészt és Walter Steinhauser germanistát is. Brunner tekintélyét mutatja, hogy ő tartotta az első, méghozzá átfogó jellegű előadást, de később is aktív hozzászólója volt a prezentációk nyomán kialakuló vitáknak.

A történész előadása „A burgenlandi történelem alkotó erői” címet viselte és a Kismartonban található Burgenlandi Mezőgazdasági Kamara termében hangzott el. Brunner a Burgenland „alkotóerőinek” a német parasztságot és a kispolgárságot tartotta. Egy nagyobb ívű történelmi fejtegetés végén megállapította, hogy a „keleti” nemzetek (így Magyarország) magját a nemesek és mágnások adták, mert ezek az államok sem tősgyökeres népiséggel, sem polgári társadalommal nem rendelkeztek. E hiátust 1867 után a magyarok erőszakos magyarosítási politikával próbálták ellensúlyozni, törekvéseik sikerét pedig jelzi, hogy még Nyugat-Magyarországon sem sikerült az Ausztriához való csatlakozás gondolatát felébreszteni. Hans Graf gimnáziumi tanár a burgenlandi uradalmak történetéről beszélt és főleg a Habsburg uralom alá került zálogbirtokok kérdését feszegette. Graf szerint nem minden nyugat-magyarországi zálogbirtok olvadt közjogilag Ausztria területébe, ám Borostyánkő és Szarvkő uradalmait ténylegesen Alsó-Ausztriához csatolták, e területekre Ausztriának tehát – szemben a többi uradalommal – történelmi joga van. Az előadás nyomán kibontakozó vitában Otto Brunner mindehhez hozzátette, hogy Ausztriának Burgenlandra nincs történelmi joga, ezért a területi igény kapcsán inkább azt kell hangsúlyozni, hogy „német földről” van szó. Az előadások utáni programok elsősorban helyismereti jellegűek voltak és ezek során helytörténészek orientálták a látogatóba jött kollégáikat: Otto Aull kísért el őket kismartoni sétájukon, de a tudóstársaság később Ruzsón is részt vett egy hosszabb ideig tartó borkóstoláson.

Egy másik példa a központ Burgenland iránti érdeklődésére a Burgenlandi Oklevéltárvégelőkészítésére tett bécsi erőfeszítés. A Bécsi Történetkutató Intézetet igazgató Hans Hirsch 1932-ben két tanítványát bízta meg azzal a munkával, hogy utazzanak Magyarországra és fényképezzenek le annyi középkori oklevelet a térségre vonatkozóan, amennyit csak tudnak. A „terepmunka” oroszlánrészét Ernst Rieger végezte, aki azonban rögtön nehézségekbe ütközött. A szükséges források miatt a megyei levéltárakon kívül a több helyszínen szétszórta Esterházy-gyűjtemény is a látókörébe került, ez azonban adminisztratív és politikai okokból is nehéz kutatómunkát vetített előre. Mivel Hajnal István az Esterházy család levéltárosa volt 1930-ig, ezért osztrák történészek a magyar historikussal próbálták felvenni a kapcsolatot annak érdekében, hogy járjon közben Rieger érdekében. Hajnal a Magyar Történelmi Társulat nevében tájékoztatta Lothar Grosst, hogy nem járt sikerrel Esterházy Pál hercegnél és titkárnál. Soproni barátját és kollégáját, Házi Jenőt azonban melegen ajánlotta figyelmébe egy soproni kutatás szempontjából. Házi pozitívan reagált a megkeresésre és jelezte, hogy szeptembertől már szívesen fogadja Riegert.

Rieger levelekben rendszeresen beszámolt bécsi tanárának az októberben és novemberben Sopronban végzett kutatómunka állásáról. A tanítvány levelei szerint Házi kedvesen viszonyult hozzá, ám a magyar levéltáros csak azokat az okleveleket bocsátotta Riegerék rendelkezésére, amelyeket ő már korábban publikált: minden lovagiassága mellett Házi szabályozta a tudástranszfert. Budapesten kutatni még bonyolultabb volt, és csakis a jó bécsi kapcsolatokkal rendelkező Eckhart Ferenc alkotmánytörténész közbenjárásával vált lehetővé Rieger számára, hogy 1933-ban az Magyar Nemzeti Levéltárban és a Nemzeti Múzeum Levéltárában dolgozhasson. Eckhart azt is elintézte, hogy a vendégkutató a Magyar Tudományos Akadémián külön dolgozósobát kapjon. Kockázatos vállalkozásról volt szó. Rieger arról írt Hirschnek, hogy a magyar hivatalnokoknak nem árulta el kutatási témájának eredeti – Burgenlandot magában foglaló – címét, csupán annyit közölt, hogy Alsó-Ausztria és Nyugat-Magyarország határvidékének múltjáról gyűjt forrásokat. Az oklevéltár végül csak az 1950-es években készült el, a Rieger által gyűjtött forrásanyag azonban a második világháború után újrakezdett munka fontos alapjává vált.

A burgenlandi történetírás mindenekelőtt a német népi érvelésen keresztül találta meg az utat az osztrák és német történettudományhoz. 1927-től két helytörténeti folyóirat jelent meg párhuzamosan, a német nacionalista Burgenland és a semleges hangvételi, időnként még magyar szerzőket is szóhoz juttató Mitteilungen. Jellemző, hogy az utóbbi vonal szenvedett vereséget, amikor a két lap 1932-ben egybeolvadt és a továbbiakban Burgenländische Heimatblätter néven jelent meg, majd fóruma lett többek között Otto Brunner, Lothar Gross, valamint Dagobert Frey bécsi művészettörténész írásainak is. A burgenlandi történészek és a német/osztrák tudományosság másik lényeges találkozási pontja volt az 1936-tól induló Südostdeutsche Forschungen című német folyóirat, amely Délkelet-Európa völgisch szempontú vizsgálatát helyezte előtérbe. Itt jelentek meg kritikus recenziók Thirring Gusztávnak a Sopron népességtörténetéről írt könyvéről vagy Kovács Mártonnak a felsőöri népszigettel kapcsolatos munkájáról. Kunnert szintén itt tett közzé egy átfogó bibliográfiai elemzést a Liszt Ferenc életéről megjelent magyar és német művekről. Azok a helyi kötődésű szerzők viszont, akik munkásságukkal nem vállaltak aktívan részt a regionális öntudat kialakításában, egy idő után peremre szorultak. Csatkai Endre 1932-ben bécsi és burgenlandi támogatással készítette el Kismarton és Ruszt környékének műemléktopográfiáját, ám az osztrák műemlékvédelmi hivatal keretében végzett munka nem csupán a magyar nacionalisták neheztelését váltotta ki Csatkai irányában, de a Tartományi vezetés is kifogással élt, mert hiányolta belőle a

burgenlandi szempontok érvényesítését és később már nem szívesen dolgozott együtt a művészettörténésszel.

Amennyiben a történészcsoporthoz együttműködésétől eltekintve az emlékezet- és kultúrpolitikát vesszük figyelembe, tartomány és központ az együttműködésre való törekvés mellett éles konfliktusokba is keveredhetett egymással. Egyfajta munkamegosztás zajlott például az 1936-os Liszt Ferenc emlékévi szervezésekor, amelyet Bécs inkább Burgenlandra hagyott és csak titokban támogatott anyagilag, hogy így ne rontson a Magyarországgal való viszonyán. Mivel a hivatalos programban Liszt közlekedési eszközökkel nehezen megközelíthető szülőházának meglátogatása is szerepelt, Kunnert kihasználta az alkalmat és annak érdekében lobbizott a központnál, hogy segítsen javítani a rossz állapotban lévő burgenlandi úthálózatot. Kifejezetten konfliktusforrás volt viszont Haydn emlékévi 1932-ben, ugyanis a központ a zeneszerző osztrákságát szerette volna hangsúlyozni, addig Burgenland vezetése a német karakter kiemelése mellett kardoskodott és létre is hozott egy németországi székhelyű Haydn-alapítványt, amely tevékenységével kívül esett az osztrák politika hatáskörén és így önálló kultúrpolitikát tudott folytatni.

Amennyiben azt vesszük figyelembe, hogy mely burgenlandi helytörténésznek volt a legtöbb gyenge kapcsolata és így kiterjedtebb szociális hálózata, úgy Kunnert neve kerül előtérbe. Az ő támogatása politikailag kényesebb személyek számára nagy segítség volt: az Anschluss után neki köszönhetően vált kismartoni múzeumigazgatóvá a Bécsi Egyetemről száműzött Richard Pittioni, vagy levéltári munkatárssá az egyébként konzervatív nézeteket valló Josef Karl Homma. Nem nyújtott ellenben támogatást muzeológus kollégájának, a később az angliai Warburg-könyvtárban dolgozó Alfons Barbnak, akit 1938-ban zsidó származása miatt eltávolítottak múzeumigazgatói pozíciójából.

Az osztrák szerzők által előállított történelmi tudás fokozottan problémássá vált a határ túloldalán. Egyes magyar történészeknek külön személyes okai voltak, hogy érdeklődtek a burgenlandi történetírás eredményei iránt: a bécsi ösztöndíjas Kring Miklós egy Mályusz Elemérhez írott levelében fejtette ki, hogy dunántúli származása miatt különösen érdekli a téma, majd máskor hozzátette mindehhez, rendszeresen járátja magának a Burgenländische Heimatblättert, még ha színvonaláról nincs is jó vélemény. Másokat a határ közelsége sarkallt aktivitásra. Otto Aull és Házi Jenő vitáján keresztül a tudásáramlás különböző szintjeit figyelhetjük meg. Aull 1931-ben írt könyvet Kismarton történelméről, amelyben a város német

karaktere a fontos vezérfonal volt és alapvetően a pozitív szerepben feltüntetett protestáns német polgárok harcát hangsúlyozta a katolikus, abszolutista Esterházyakkal szemben.

A könyvről Házi kritikus hangú recenziót írt a Századokban, melynek német fordítását megküldte a szerzőnek. Aull a recenzió egyes állításait, pl. hogy Kismartonnal kapcsolatban nem végzett eredeti kutatásokat, vagy hogy magyarallenes érzelmű, problémásnak találta, ezért egy terjedelmes helyreigazító szöveget küldött Házinak, hogy azt továbbítsa a szerkesztőségnek. Aull ebben kifejtette, hogy esetében nem lehet szó magyarellenességről, ugyanis a világháborúban együtt harcolt magyar katonákkal és jó véleménnyel volt róluk, levéltári kutatásokat is végzett, igaz, Magyarországon nem, mert ahhoz hiányoztak az anyagi feltételek. Házi támogatta a közlés ötletét, továbbította az írást és így ő is kezdeményezte a nyílt vitát a Századok hasábjain. Végül Aull mégis elállt a nyilvános összetűzéstől, mert nem akarta, hogy úgy tűnjön a magyar olvasóközönség előtt, hogy az általa nagyra becsült Házit személyében akarja megtámadni, hiszen az efféle ellenségeskedésnek nem lehet a helye egy tudományos folyóirat. A konfliktus, majd annak elsimítása jó példa arra, hogy a privát tudóslevelezésekben a nyilvános fórumokhoz képest gyakran szerteágazóbb, a tudomány művelésének személyes oldalait is érintő tudás jelenik meg.

A magyar nyelvű sajtótermékek és történettudományos munkák németre fordításának a határ túloldalán kezdettől fogva nagy jelentőséget tulajdonítottak és e tevékenység szintén összekapcsolta a burgenlandi és bécsi történészcsoportokat. A fordítások először kezdetlegesebb formában történtek és kevésbé voltak módszerezsek. Házi Jenő 1931-ben a Bécsi Magyar Történetkutató Intézet Évkönyvében írt az osztrák-magyar határszéli viszályok középkori történetéről. A történész ebben az írásában bizonyos aktuális mondanivalóval azt fejtegette, hogy a Magyar Királyság nyugati határait a Jagellók idején nem a békés együttélés, hanem folyamatos feszültségek jellemezték, amely konfliktusok megfelelő diplomáciai rendezés híján könnyen nyílt háborúhoz vezettek. A szöveget Adolf Bogati, burgenlandi tartományi titkár fordította le, kézzel írt munkáját pedig a kismartoni levéltárnak küldte meg, amely végül továbbította azt Bécsbe az Állami Levéltár számára. Később a fordítások már gépirással készültek és külön fordítóirodák foglalkoztak velük: Berlinben a harmincas évek elejétől, Bécsben pedig 1937-től működött ilyen iroda. A német szövegváltozatok nagy számban olvashatók Gross és Hassinger bécsi, valamint Kunnert kismartoni hagyatékában. A bécsi történészeket különösen Szekfű Gyulának a magyar-német együttéléssel kapcsolatos írásai, így az elhíresült Schittenhelm Ede című cikke érdekelték. A magyarul is olvasó Kunnert

kulcsfontosságú volt a hálózatban és időnként bécsi kollégái megkérték az őket történetpolitikai szempontból érdeklő szövegek fordítására.

Hassingert 1944-ben például azért írt Kunnertnek, mert szerinte fontos lenne Mollay Károly soproni várostörténész Ödenburg: Helynévfejtés és településtörténet című munkáját lefordítani, mivel minden olyan álláspont ismertetése és közvetítése lényeges, amely ellenkezik a német felfogással. Bizonyos fordításokból és ceruzás kiemelésekből az is nyomon követhető, hogy hol ütköztek egymással ezek a felfogások. Tóth László történész 1941-ben a német népi történetfelfogással szemben álló Magyar Szemlébe írt nekrológot Konrad Schünemannról, aki történészi munkáiban gyakran foglalkozott Burgenlanddal, tágabban pedig a magyar-német kapcsolatok történetével. A nekrológ Schünemann méltatása után kritikai éllel vetette fel, hogy a német történész a népi szemléletet gyakran olyan korszakokba is visszavetítette, amikor az még nem volt meghatározó. Így Schünemann a Német-római Birodalom „szupernacionális” politikai elemeit gyakran összekeverte a népi német megnyilvánulásokkal, ami Tóth szerint téves eredményekre vezetett. Kunnert a lefordított szövegben különösen a bíráló részeket emelte ki ceruzával, s aláhúzta a szupranacionális, németül *supernational* kifejezést: a hangsúly nem tekinthető véletlennek, ha figyelembe vesszük, hogy Kunnert a szupranacionális keretek, vagy a politikai nemzetfogalom helyett a német népi nemzetet tartotta felsőbbrendűnek.

A második világháború után, Burgenland újjászületését követően a regionális identitás immár sokkal stabilabbá vált, magyar részről egyáltalán nem érte fenyegetés. A terület története továbbra is kényes maradt, ám a bécsi történészek már sokkal óvatosabbak voltak az együttműködés terén, amelyet jól szemléltet egy problémássá vált munkaterv az 50-es évekből. 1951-ben Fritz Zimmermann burgenlandi helytörténész arra kérte bécsi kollégáját, Hugo Hassingert, hogy támogasson egy Burgenland népességtörténetére irányuló kutatási tervet, amely családnevek és etnikai viszonyok rekonstrukcióját célozta volna. Zimmermann szerint azért is lenne szükség ilyen vizsgálatra, mert a dualizmus kori magyar állami népszámlálási statisztikák megbízhatatlanok, hiszen a magyarországi németek legtöbbször csak állami-bürokratikus nyomás hatására vallották magukat magyarnak. Nem is beszélve arról, hogy a megkérdezettek gyakran az anyanyelvükön kívül más nyelvet is folyékonyan beszéltek, a magyar-német kétnyelvűség jelenségét a statisztikák tehát nem feltétlenül tükrözik. Hassinger, aki ekkor a Bécsi Földrajzi Intézet vezetője volt, több megbeszélést folytatott az ügy érdekében Leo Santifallerrel, az Osztrák Történetkutató Intézet igazgatójával. Santifaller kezdetben lelkes válaszlevelet küldött, egy megbeszélésén azonban végül a project ellen foglalt állást. Szerinte ahhoz, hogy egy ilyen munkát el lehessen végezni, tanítványát (a Burgenlandi Oklevéltárvány

szerkesztését végző Hans Wagner neve jött szóba) magyarországi levéltárakba kellene küldeni. Ez azonban lehetetlen lenne, mert egyrészt a tanítványa ilyen kutatási témára soha nem kapna engedélyt magyar levéltáráktól, másrészt könnyen nacionalistának bélyegeznék a Santifaller által vezetett intézetet, amiért annak igazgatója ilyen vállalkozást támogat.

A történetírás története számára a hálózatok közötti tudástranszfer vizsgálata a kommunikációs csatornák több szintű elemzését teszi lehetővé. Más információkat közvetít egymás számára mester és tanítvány, mint azt Rieger kutatási beszámolóiból láttuk, és máshogy néznek ki a hivatalos szervekkel történő kommunikáció, ahogy azt a Történelmi Társulat nevében osztrák kollégájának író Hajnal István esete mutatja. Aull és Házi elmaradt párba az is szemlélteti, hogy a tudományosság eszméjét követő professzionális fórumoknak jelentős fegyelmező hatása van: a két történész végül jobbnak látta, ha a közöttük lévő nézetkülönbségeket inkább magánlevelezésben próbálják rendezni és nem élezik tovább nyilvánosan. Ami a tudóshálózatok működésének hatékonyságát illeti, Burgenland esetében a helyi és bécsi történészcsoporthoz második világháború előtti tevékenysége abból a szempontból sikeresnek mondható, hogy sikerült egy olyan múltértelmezést, történelemmel kapcsolatos tudásmagot konstruálniuk, amely kellőképpen rugalmasnak bizonyult ahhoz, hogy a második világháború utáni történetírás változatlanul kötődni tudjon hozzá és folytatni tudja a regionális identitásépítést.